

ЎЗБЕК ТИЛИДА “TIME”/“ВАҚТ” СЕМАЛИ БИРЛИКЛАР ТАДҚИҚИ

Муминова Муаттархон Алишеровна,
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети Фарғона филиали

Аннотация: Ўзбек тилишунослигида тил бирликлари XXI аср бошларидан антропоцентрик парадигма асосида тадқиқ этила бошланди. Бу борада амалга оширилган ишлар когнитив тилишунослик назарияси, матннинг социолингвистик, прагмалингвистик хусусиятлари, унинг дискурсив-когнитив жиҳатлари, публицистик матннинг мазмуний перцепцияси, ўзбек болалар нутқининг социопсихолингвистик тадқиқи ҳамда антропоцентрик парадигманинг назарий муаммоларига бағишланган.

Калит сўзлар: когнитив тилишунослик, лингвокультурология, концепт, семали бирликлар, когнитив концепт, психолингвистик концепт, вақт.

ЎЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК «ВРЕМЯ» «ВРЕМЯ» ИЗУЧЕНИЕ ИСХОДНЫХ ЕДИНИЦ

Муминова Муаттархан Алишеровна,
Ферганский филиал Ташкентского университета информационных
технологий имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация: Языковые единицы в узбекском языкознании изучаются на основе антропоцентрической парадигмы с начала XXI века. Выполненные в этом направлении работы посвящены теории когнитивной лингвистики, социолингвистическим и прагмалингвистическим особенностям текста, его дискурсивно-когнитивным аспектам, смысловому восприятию публицистического текста, социально-психологическому изучению речи узбекских детей, теоретическому проблеме антропоцентрической парадигмы.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, семантические единицы, когнитивный концепт, психолингвистический концепт, время.

UZBEK LANGUAGE «TIME»/«VAQT» « SEMINAL UNITS STUDY

Muminova Muattarkhan Alisherovna,
Fergana branch of the Tashkent University of Information Technologies named
after Muhammad al-Khorezmi

Abstract: Language units in Uzbek linguistics have been studied on the basis of the anthropocentric paradigm since the beginning of the 21st century. The works carried out in this regard are devoted to the theory of cognitive linguistics, the sociolinguistic and pragmalinguistic features of the text, its discursive-cognitive aspects, the meaningful perception of the journalistic text, the sociopsychological study of Uzbek children's speech, and the theoretical problems of the anthropocentric paradigm.

Keywords: cognitive linguistics, linguoculturology, concept, semantic units, cognitive concept, psycholinguistic concept, time.

Кириш. Лингвокультурологияда “концепт” ментал белгиларга ҳамда лингвистик бирликларда ифодаланадиган, этномаданий хусусиятларга эга бўлган ижтимоий онг бирлиги сифатида талқин қилинади.

Концепт термини борасидаги фикрлар ўзбек тилшунослари Н.Махмудов, Ш.Сафаров ҳамда А.Э.Маматов томонидан батафсил изоҳланган. Концепт ҳақида илмий манбаларда келтирилган назарий фикрлар асосидаги мулоҳазаларимизни баён этамиз. Қайд этилганидек, концепт кўп қиррали ва барча қирраларини англаш учун идрок зарур бўлган, бир неча белгиларни жамлаган ментал тузилмадир. Концепт ўзида ижтимоий-социал, психологик, когнитив-семантик ва лингвокультурологик атрибутларни намоён этади. Концептнинг марказида когнитив концепт ётади. Психолингвистик, лингвокультурологик концепт каби турларнинг ажратилиш когнитив концептнинг муайян қирралари доминантлигига асосланади.

Адабиётлар таҳлили. Жаҳон тилшунослигидаги фикр-мулоҳазаларни таҳлил қилиш негизида концепт терминига ўзбек тилшунослигида ҳам таъриф берилган. А.Абдуазизов концепт кўламининг катталигини, маъно билан биргаликда образни ҳам қамраб олишини қайд этади.

Ш.Сафаров изланишларида когнитив концептнинг назарий масалалари, унинг таърифи, тавсифи таҳлил қилинган. Н.Тўхтажўжаева диссертациясида лингвокультурологик концептнинг таржима қилинган бадий матнлардаги тадқиқи амалга оширилган. Лисоний ҳодисаларни концептуал ёндашув асосида таҳлил қилишга бағишланган тадқиқотларда концептнинг яна бир тури – аксиологик концепт ҳақида фикр юритилган. Мазкур тадқиқотларга асосланиб, концептнинг тўрт турини фарқлаш мумкин:

Когнитив концепт – билим ва тажрибага асосланган, инсон ақли, идроки, лиосний онгининг ментал имкониятлари акс этган фундаментал тизим.

Психолингвистик концепт – лисоний онг имкониятлари билан белгиланувчи ва мулоқот жараёнида реаллашадиган, тафаккур қонуниятига бўйсунадиган психик-физиологик тизим.

Лингвокультурологик концепт – лисонда воқеланадиган, ментал, этномаданий белгиларга эга бўлган тафаккур бирлиги.

Аксиологик концепт – этик-эстетик категорияларнинг маҳсули сифатида деректив хусусиятга эга бўлган маданий қадриятларни ифода этувчи концепт.

“Вақт” концептининг илдизлари қадим манбаларга бориб тақалади. Фалсафа, адабиётшунослик ва тилшуносликка доир илмий манбаларда вақт масаласининг XX аср биринчи чорагида илмий асосда ўрганила бошлаганлиги таъкидланса-да, бу мавзуга шарқ илмида Махмуд Кошғарий давриданоқ алоҳида эътибор қаратилганини таъкидлаймиз.

“Урхун-енисей” битикларида, “Девони луғотит турк”(ДЛТ)да “вақт” концептининг дастлабки тасвирлари учрайди. Бая: аввал (ДЛТ, 2017:401], Қс: кеч, кейин (ДЛТ,III,236), тўн кўн; тўнла кўнтўз: кун-у тун, доим (ДЛТ,2017:138), ўзўксўз: сурункали, доим (ДЛТ,2017:152), букўн: бугун (ДЛТ,2017:139), кўн: кун (ДЛТ,139;2017), эртā: саҳар, эрталаб (ДЛТ,2017:63), тақ тонг, тонг вақти (ДЛТ,2017:443); яй (яз) –ёз (ДЛТ,2017:141), куз –куз, куз фасли (ДЛТ,2017:135), қиш –қиш фасли; Қиш қонуқи от –қишнинг зийнати ўт, оловдир (ДЛТ,2017:136).

XIV асрда фаол қўлланган вақтни ифодаловчи бирликлар луғатларда акс этган: эсрəгү күн “ўтган кун”, түн кəйчə ”ўтган кеча”; йарын “эртаги кун”, кəлдəчи күн “индиннинг эртаси”, бириси күн “индин, эртадан кейинги кун”, кəчгəн ай “ўтган ой”, кəлгəн ай “келаси ой”, кəлгəн кəйчə “келаси кеча”, кəлдəчи ай “келаси ойдан кейинги ой”, кəлдəчи йыл “келаси йилдан кейинги йил”, йикиз (йикиндү) “аср намози вақти”, йатсун “хуфтон”, түн бучқы “ярим кеча”, кушлук “саҳар вақти, эрта тонг”.

Тадқиқот методологияси. “Қисаси Рабғузий” асарида, Алишер Навоий,

Бобур асарларида вақт тушунчасига оид луғавий бирликлар изоҳи келтирилган. XVI аср ўзбек адабий тили намунаси бўлган “Бобурнома” (БНЛ) матнида “вақт” тушунчаси бир қатор мезонлар асосида белгиланганини кузатиш мумкин: 1. Вақт ўлчовини ифодалаш учун хосланган аср, ой, йил, фасл, ҳафта соат, пос, паҳр, гири, гари, пул, дақиқа терминлари қўлланган. 2. Маълум бир воқеа-ҳодиса, жараённинг содир бўлиш вақти билан ифодаланган: а) тоат-ибодат, намоз кўринишларини билдирувчи сўзлар вақт тушунчасини ифодалаб келган: Намози бомдод // намози субҳ – дастлабки тонгги ибодат (қуёш чиқишига қадар бўлган вақтни билдирган). Бу бирлик семантикасидаги вақтни ифодалаш учун “Бобурнома”да тонгласи, тонгда сўзлари қўлланган; намози пешин “кун ярмидаги ибодат” – куннинг ярмидаги муддатни ифодалаган; намози асри // намози дигар “аср насмози вақти” (БНЛ,119); “кун ярмидан то кун ботгунга қадар қилинадиган ибодат” – кун ярмидан то кун ботгунга қадар бўлган муддатни ифодалаган; намози шом “кун ботиши билан қиланадиган ибодат” – куннинг ботиш пайтини билдирган; намози хуфтон “уйқуга ётишдан олдинги ибодат” – кун ботгандан кейинги муддатни ифодалаган; суннат “кун чиқарга яқин вақт” (БНЛ,157); Намоз ўқиладиган вақтлар оралиғи ҳам муаян муддат сифатида олинган: Икки намоз ораси бор эдиким, дарвозасидин кириб аркка келдим; ...намози дигар била шомнинг орасида...; намози пешин, намози дигар.

Вақт тасвирининг миллий маданиятга хос музқур кўринишлари кейинги давр манбаларида ҳам кузатилади. Хусусан, “Ўтган кунлар”нинг ифода услуби, психологик тасвир, асарда келтирилган шом азони (шом вақти), субҳ намози (бомдод вақти), шом билан хуфтон ўртасида, шомдан сўнг, кун асрдан оғиб шомга яқин каби вақт аломатининг ифодасига оид бирликлар “Бобурнома” услубига монанддир.

б) вақт сут пишиши, ғалланинг етилиши билан боғлиқ тарзда ифодаланган: бир сут пишими, ошлиқ вақти; в) ҳарбий ҳаракатлар билан боғлиқ тарзда ифодаланган: нақора вақти “жанг тугаши”ни билдириб, “кечки пайт”га тўғри келган; от мингунча фурсат, қилич суғурғунча фурсат, туғчи туғ боғлағунча фурсат; соғдоққа солғуча, икки ўқ откунча фурсат; Ҳарбий ҳаракатлардаги “муддат” тушунчаси миод термини билан юритилган: йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди;

Вақт тушунчаси қуёш ҳаракати орқали ифодаланган: кун тушгача, бир найза бўйи “қуёш тиккага келган пайт”, завол вақти “қуёшнинг ботар пайти”; қуёшнинг юлдуз буржларига нисбатан ҳаракат-ҳолати мезон қилиб олинган: Офтоб мезонга таҳвил қилди; Офтоб ҳамалга таҳвил қилди. Вақт тушунчаси ой номлари асосида ифодаланган: зулҳижжа “ҳижрий йилнинг ўн иккинчи ойи” (БНЛ,64); зулқаъда “ҳижрий йил ҳисобидаги ўн биринчи ой” (БНЛ,64); раббул-аввал “ҳижрий йилнинг учинчи ойи” (БНЛ,138); ражаб “ҳижрий йилнинг олтинчи ойи” (БНЛ,139); жумодиул аввал “ҳижрий йилнинг бешинчи ойи” (БНЛ,59);...жумодил-охир “ҳижрий йилнинг олтинчи ойи” (БНЛ,59); шаъбон “ҳижрий йилнинг саккизинчи ойи” (БНЛ,200);

Бобур вақтни ўзига хос қиёслар билан ифодалаган:..бир кеча кундуз 28 минг саккиз юз “Қулҳуваллоҳ”ни бисмилло била ўқуғунча бўлғай...; бир кеча-кундуз 216 минг кўзни юмиб очгунча бўлғай...; ...бир кеча- кундуз 8640 навбат “Фотиҳа”ни “бисмиллоҳ” била ўқуғунча бўлғай.

М.Ҳақимова “вақт” семали бирликлар тадқиқи бўйича йирик қўламдаги тадқиқотини амалга оширди. Олима вақт ва унинг лисонда ифодаланиши, лисоний бирликларда ак этиши, от ва ҳозирда равиш ҳисобланувчи лексемаларда

вақт семантикаси ва вақт маъноли луғавий бирликларнинг маъно хусусиятларини монографик планда ўрганди.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек тилида вақт ва ўлчов маънолари мустақил тил бирлиги (семема) ёки бошқа тил бирликлари семантикасининг ташкил этувчиси (сема) сифатида мавжуд. Вақт ва ўлчов семантикаси ўзининг лексик, грамматик, фонетик ифодаланишларига эга. Ўзбек тилшунослигида вақт маъноси пайт равишлари, вақт маъноли отлар, сифатлар, олмошлар, феъллар, юкламалар каби морфологик, пайт ҳоллари, вақт ифодаловчи конструкциялар сингари синтактик йўналишларда ўрганилган ёки қайд қилинган. Лексик бирликларнинг темпорал маъноси ҳақида хусусий ва у ёки бу муносабат билан билдирилган фикрлар учрайди. Вақт семемаси ва семемаларининг таркиби, уларнинг система ҳосил қилувчи имкониятлари, вақт семантикаси макро ва микросистемалар, буларнинг тузилиш хусусиятлари, вақт ифодаловчи бирликларнинг луғавий системада тутган ўрни, қўлами каби масалалар ўз ечимига эга эмас. Сўнгги йилларда жаҳон тилшунослигида матн муаммосига қизиқиш кучайди. Бу қизиқиш системалиликни юқори сатҳ бирликларидан ҳам излаш, тил ва нутқнинг статик ва динамик системаларини фарқлаш заруриятини келтириб чиқаради. Шунингдек, олима ўзининг “Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси” номли фан докторлик диссертациясида вақт маъноли абстракт номларни таҳлил қилган. Жумладан, ўзбек тилида умумий вақтни ифодаловчи абстракт лексика вақт, пайт, маҳал, палла, кез, заҳот(и), замон (замона), давр, фурсат каби сўзлар ташкил этишини, кез, палла, муддат, дам, он, лаҳза, давр сўзлари муайян чегараларга эга бўлган вақтни ифодалашини ва замон, давр сўзлари маълум воқеалар, кўпинча ижтимоий-тарихий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган катта давомийликдаги вақтни билдириши ҳақидаги илмий фикрларини баён қилган.

Вақт ҳақидаги турли қарашларнинг тадрижий тараққиёти замонавий вақт тушунчасининг аниқ таърифини беришга имкон яратди. Вақт (фазо билан бирга) материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларининг турли босқичлари, бир- бирдан ажралганлиги, уларнинг давом этиши, ривожланишини билдиради. Вақт аниқ ўлчамлилик, ноаниқ ўлчамлилик, давомийлик, кетма-кетлик, изчиллик, қайтарилмаслик, узлуклилик, узлуксизлик, чексизлик, бўлинувчанлик, бир турга мансублик каби белгиларга эга. Вақтнинг категориал белги сифатида қаралиши уни ифода этувчи тил бирликларининг лисоний онгда тизимли равишда мавжудлигини кўрсатади.

М.Ҳақимова ўзбек тили луғат таркибидаги икки юзга яқин “вақт” семантикаси от лексемаларни таҳлил қилиб, мазкур лексемаларнинг “вақт” семасини турли даражада ифода этишини мисоллар орқали кўрсатиб берган. “Вақт” семасининг турли семемалар таркибида турлича ўрин ва мавқеларда келиши ҳақидаги илмий тезисни ўртага ташлаган.

Ўзбек тилида “вақт” семасини ифодаловчи луғавий бирликларни 1) вақтни бевосита атовчи ҳамда 2) вақтга алоқадор предмет, воқеа ҳодисаларни номловчи от лексемаларга ажратган. Вақтни бевосита предмет сифатида номловчи от лексемаларнинг семик таркибида “вақт” семаси етакчилик қилиши, вақтга алоқадор предмет, воқеа-ҳодисаларни номловчи от лексемаларда “вақт” семаси куйроқ мавқеда жойлашиб, нисбатан умумий бўлган семаларни аниқлаб келишини таъкидлаган.

Олима “вақт”ни предмет сифатида номловчи пайт отларини фарқли семалари асосида саккиз гуруҳга ажратган:

соф вақтни мавҳум предмет сифатида ифодаловчи отлар (вақт, пайт, маҳал, давр...);

вақт ўлчови отлари (секунд, минут, соат...);

сутка қисмлари отлари (кун, тонг, чоғгоҳ...);

ҳафта кунлари отлари (душанба, сешанба...);

фасл отлари (баҳор, ёз...);

вақтнинг ўрнини ифодаловчи пайт отлари (азал, ибтидо, келажак...);

муайян ишнинг мақсадга мувофиқ ёки ўзига хос рўёбга чиқиш вақтини ифодаловчи отлар (фурсат, маврит, хонаси...) каби.

Вақт билан боғлиқ предмет, воқеа-ҳодиса, ҳолатларни ифодаловчи отларнинг семантик структурасида “вақт” семасининг потенциаллашувини (кучсизланишини) таъкидлаб, бу гуруҳга кирувчи темпорал отларни ўн битта мавзуй гуруҳга ажратган:

вақт ҳисобини англатувчи отлар (календари, сана);

маросим отлари (уч, етти, йигирма...);

вақт билан боғлиқ овқатларни ифодаловчи отлар (сахарлик, нонушта...);

байрам ва тадбирларни ифодаловчи вақт семантикали отлар

(наврўз, кеча, арафа...);

муайян вақт билан боғлиқ нашрларни ифодаловчи отлар (рўзнома, ойнома...);

сўзларнинг қўлланиш замонини ифодаловчи отлар (неологизм, архаизм...);

одамнинг ёш турларини номларини ифодаловчи лексемалар

(йигит, бола, чол...);

қариндошликни ифодаловчи отлар (фарзанд, ака, опа...);

табiiй ва ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқ муҳим даврларини ифодаловчи байналминал отлар (палеолит, мезолит каби);

вақт билан боғлиқ мусобоқа, томошаларининг қисмларини ифодаловчи отлар (старт, финал...) каби.

Ўзбек тилидаги бир қатор тадқиқотларда “вақт” семали бирликлар диахрон аспектда ўрганилган. Туркий халқларнинг бой миллий-маданий мероси, вақт-замон тушунчасини ифодаловчи лингвистик бирликлар ўрганилган. Вақтнинг инсон онгида шаклланган тузилмалар таркибига кирадиган олам манзарасининг таркибий қисми сифатидаги тавсифи келтирилган. Вақтнинг борлиқ категорияси атрибути, коинот белгиларни жамлайдиган тушунча эканлиги, вақт категориясининг кўп аспектлилиги, вақт таърифида физик, фалсафий ва лингвистик хусусиятлар намоён бўлиши кўрсатиб берилган. Вақтда акс этувчи аспектлар мазкур бутунликни ўз нуқтаи назаридан ва ўз қонунларига кўра талқин қилиши, соҳага тегишли қонуниятларни дастлабки эътиборда тутиши таҳлил этилган. Тадқиқотларда вақтнинг уч тури тавсифланган:

узлуксизлик ва чизиқли фазонинг чексизлиги билан белгиланадиган физик вақт;

воқеа-ҳодисаларнинг хронологик вақти;

тилда акс этирилган лингвистик вақт.

Вақт масалалари таҳлил қилинган лингвистик тадқиқотларда вақтнинг лисоний воситалар ёрдамида ифодаланишига эътибор қаратилган. Ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг макон ва замонда мавжуд бўлиши, макон ва замон материянинг мавжудлик шакли эканлиги, материядан ажралмаслиги қайд этилган. Макон ва замоннинг объективлиги, универсаллиги ва умумийлиги илмий жиҳатдан асосланган. Вақтнинг шахс камолоти босқичларида намоён

бўлиши, инсоннинг “чақалок”, “гўдак”, “бола”, “ўсмир”, “ўспирин”, “йигит”, “киши”, “эркак”, “қария” кўринишларига ўтишида “вақт”нинг белгиловчи ўрин тутиши изоҳланган. Макон ва замон бирлиги ўсимликлар олами мисолида таҳлил этилган. Биргина дарахтнинг макон ва замондан ташқарида мавжуд бўлмаслиги, маълум бир жойда ўсиши, шу асосда макон белгисига эга бўлиши, ўсишда, ривожланишда бўлиши, ниҳол ҳолатидан дарахт кўринишига ўтиши замон билан алоқадорлиги таҳлил этилган. Макон ва замоннинг ўзаро алоқадорлиги, увийлиги, умумий ва фарқли белгиларга эга эканлиги кўрсатиб берилган.

Хулоса. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (ЎТИЛ)да, лингвистик адабиётларда макон ва замонга тушунчанинг инсон лисоний онгидаги ифодаси жиҳатидан таъриф берилган. Ҳар икки лексема ҳам биринчи навбатда фалсафий тушунча ифодаси сифатида изоҳланган. Макон арабча “жой, худуд; даража; мартаба” маъноларидаги сўз. 1 флс. Вақтнинг муайян лаҳзасида оламни ташкил этган нуқталарнинг ўзаро жойлашиш тартибини акс эттирувчи, материянинг масофа ва ҳажм билан белгиланадиган асосий объектив яшаш шаклларида бири. 2. Турар жой, яшаш жойи; маскан, ватан. 3. Бирор нарса тўпланган ёки кўп бўлган жой; кон. Макон асосида шаклланган лексемалар ҳам “ўрин-жой”, “манзил” семаларини акс эттиради: макон қилмоқ (ёки этмоқ, топмоқ, тутмоқ) “ўзига жой, макон қилиб олмоқ”: маконсиз “макони, ватани йўқ, беватан” (ЎТИЛ, II, 531). Маконсиз сўзлашув услубида, кам қўлланади. Мумтоз матнларда “маконсиз” тушунчасини ифодалаш учун ломакон бирлигидан фойдаланилади. Ломакон арабча “маконсиз”, “жойсиз”; ҳар ерда ҳозир (Аллоҳнинг сифатларидан бири); “макони, турадиган муқим жойи йўқ” маъноларини билдиради (ЎТИЛ, II, 507).

Фойдаланилган адабиётлар

Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16;

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилдлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент, 1961-1963.

Маматов А. Ўзбек тили лексикологиясидан материаллар. Тошкент, 2009. – 240 б.

Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.;

Тўхтаўжаева Н. Бадиий таржимада лингвокультуремаларнинг ифодаланиши (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида). Филол. фан. фалс. д-ри дисс. (PhD). Toshkent, 2017. 124 б.

Ҳақимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филология фанлари фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Тошкент — 2019. 230 б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. 2-жилд (А.Мадвалиев таҳрири остида). – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.

Стрельникова М.А. Национальные особенности речевого жанра телеинтервью в российской и американской коммуникативных культурах: Дисс канд. филол. наук. – Воронеж, 2005. – 205 с.

Dictionary of contemporary English. – Longman., 2000. – 864 p.

Oxford Dictionary Of English. <https://apps.apple.com/us/app/oxford-dictionary-of-english/id978674211>.